

Döwlet gursaň, türkmeni çagyr / makalanyň dowamy

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Döwlet gursaň, türkmeni çagyr / makalanyň dowamy

DÖWLET GURSAŇ, TÜRKMENI ÇAGYR

Taryhda geň galaýmaly hadysalar bolýar. Osmanly türkmenler Gündogar Ýewropany eýelemänkäler, bu ýerlerde gulçulyk döwründen miras galan "krepostnoýçylyk" düzgüni dowam edýärdi. Bu düzgün boýunça döwletleriň ilaty az sanly begzadalaryň elindedi. Halk köpçüliginde ne emläk, ne-de hukuk bardy. Olara edil mal kimin eýeçilik edip, öldir ýaly işledýärdiler, eýeleri islän wagtlary olaryň hatda janyny hem alyp bilýärdiler. Slawýan we slawýan däl isaýy begzadalarynyň "birinji nika gijesine bolan hukuklary" aýratyn ýigrenji dessur bolup, ol ynsanlaryň mertebesini we namysynu depeleýärdi. Osmanly türkmenler tarapyndan Gündogar Ýewropa eýelenenden soň bu ýaramaz düzgünler, ýek görülýän dessurlar ýatyryldy. Bu ýerleriň öňki ähli hukuksyz ilaty ("krepostnoýlar") "raýat" diýlip yglan edildi. Mälim bolşy ýaly, raýat diýlip döwletiň doly hukukly adamlaryna aýdylýar. Raýatlyk düzgüni boýunça ýerli begzadalaryň krepostnoýlara bolan ähli hukuklary ýatyryldy. Deňeşdirip görüň, slawýanlara "hossar" çykan Russiýanyň özünde hem krepostnoýçylyk hukugy 1861-nji ýylda ýatyrylypdy! Slawýanlar bilen dinibir, ganybir garyndaş bolsalar-da, türkmenler ynsany kemsidýän, onuň adamçylyk mertebesini depeleýän bu düzgüni Gündogar Ýewropada baryp XIV asyrda ýatyrypdylar ahyryn! Gündogar Ýewropanyň millionlarça ilaty öz milletlerinden bolan "bir jan – bir ten" ezijilerinden azat boldy. Olar indi başga dinlidiklerine garamazdan, türkmen soltanlarynyň musulman raýatlary bilen deňhukuklydylar. Asyrlaryň gulçulygyndan çykyp, jemgyýetiň doly hukukly agzasyna öwrülen täze raýatlar, ýylyň dowamynda

diňe bir gezek soltana salgyt töleýärdiler. Şunuň bilen hem olaryň döwletiň we jemgyýetiň öňündäki ähli borçlary tamamlanýardy. Öňler uruşdan gözi açylmaýan adamlary, täze eýe bolan döwletlerinde, indi goşunçylyga-da almaýardylar, ýörişlere-de äkitmeýärdiler. Şonuň üçin hem diňe bir Türkiýäniň taryhçylary däl, eýsem Günbatar Ýewropanyň hem köp sanly alymlary Kiçi Aziýada we Balkan ýarym adasynda oturan isäý halklaryň Osman imperiýasynyň düzümine girizilmegini, şol halklaryň gulçulyk krepostnoýçylyk zulmundan azat edilmegi hökmünde häsiýetlendirilýärler.

Oguz han, Gorkut ata we Görogly eýýamlarynda türkmenler dünýäde halkara gatnaşyklaryny kesgitleýän halklaryň esasyalarynyň biridi. Bu döwürlerde aýry-aýry künjeklerde häkimiýet ugrunda çykyşlar bolýmasa, halk çykyşlary düýbünden diýen ýaly bolmaýardy. Sebäbi döwletiň edara edilişi, jemgyýetiň guralyşy türkmenleriň Oguz han tarapyndan kesgitlenen gadymy däpleri esasynda alnyp barylýardy. Gynançly ýeri, XVIII-XIX asyrlardan başlap, türkmenleriň atababa hökümdarlyk eden Orta we Ýakyn Gündogar ýurtlarynyň içki işlerine Ýewropa döwletleriniň gatyşyp başlamagy bilen, halkara gatnaşyklaryny kesgitleýän syýasy merkezler üýtgäp başlady. Sebitiň kä o ýerinde, kä bu ýerinde milletara, dinara we döwletara dawalary, keseki halklary bakna etmek ýaly ýaramaz syýasat öňe sürlüp başlady. Çünki, ýewropalylar türkmenler tarapyndan döredilen we asyrlar boýy ulanylan bu taryhy tejribäniň ähmiýetine we ornuna düşünmeýärdiler. Olar asyrlar boýy dünýäniň ägirt uly giňişliklerinde höküm sürüp gelen türkmen döwletleriniň içinde ýaşap oturan halklary merkezi häkimiýete garşy küşgürýärdiler, olarda milletçilik ýaly ýaramaz gylyklary öjükdirýärdiler. Netijede Osman imperiýasynyň ýykylmagy bilen emele gelen milli döwletleriň aglabasy soňra içki oňsuzlyklara we döwletata jenjellerine ulaşyp gitdiler. Bu ýagdaý tä XX asyryň ahyrlaryna çenli dowam etdi. Ýugoslawiýadaky we Ýrakdaky howsalaly wakalaryň dowamynda, ýewropaly we amerikalý syýasatşynaslar türkmenleriň bu sebiti asyrlar biýý dawa-jenjelsiz, agzybirlikde nähili dolandyryp bilendiklerine haýran galýardylar. Bu ýerde geň

galar ýaly zat ýok. Onuň bar syry türkmenleriň tertip-düzgünli we adalatly hökümdarlygynda. Sebäbi türkmen döwletleriniň düzümine giren beýleki halklar hem şu adalatly nusga boýunça dolandyrylýardy. Netijede döwletleriň köp milletlidigine garamazdan, hemmeler soltanyň önünde, onuň milletine, dinine we diline garamazdan deňdiler. Türkmen soltanlarynyň köşklerinde türkmen begzadalary bilen bir hatarda, dürli milletleriň wekillerini hem görmek bolýardy. Olar türkmenler bilen birlikde, köşgüň islendik uly wezipelerini eýeläp bilýärdiler.

Oguz han Türkmeniň dolandyryş ulgamynyň kämillik derejesine ýetirilen ýerleriniň biri hem türkmenleriň Delidäki döwleti (1206-1526 ý.ý.) boldy. Aýbeg Soltan (1206-1210 ý.ý.) tarapyndan esaslandyrylan bu türkmen döwletinde ýurdy dolandyrmak üçin gadymy ýörelgeleriň esasynda "jagir ulgamy" işlenip düzüldi we Hindistanda döwleti dolandyrmagyň esasy hökmünde kabul edildi. Jagir ulgamy boýunça Hindistanyň welaýatlaryna "Jagirdarlar" iberilýärdi. Jagirdarlar tanymal serkerdeler ýa-da döwlet emeldarlary bolupdyrlar. Her bir jagirdar öz welaýatynda kesgitli mukdarda nöker saklamalydy, döwleti goramalydy hem-de döwlet hazynasyna raýatlardan salgyt ýygnamalydy.

Bu ulgam boýunça türkmen soltanlary hindi jemgyýetini Oguz hanyň gadymyýetde edilşi ýaly, üç topara bölýärdiler: 1) jagirdarlar (harbylar), 2) zemindarlar (ýerli begzadalar), 3) raýatlar (önüm öndürüp, salgyt töleýänler)

Jagirdarlar Türkmenistanyň hem-de onuň bilen sebitdeş ýerlerden soltanyň özi bilen Hindistana gelen türkmen begzadalarydy, serkerdeleridi we yönekeý nökerlerdi. Bu adalganyň ýüze çykmagy hem türkmenleriň Hindistana gelmekleri we ýurt tutunmaklary bilen baglanyşyklydyr. Şol döwrüň türkmen dilinde "jagir", "jagir edinmek" – ýerleşmek, jaý tutmak, ornaşmak, ýurt tutunmak ýaly manylary aňladypdyr. Türkmeniň meşhur weziri, serkerdesi we şahyry Muhammet Baýram handa şeýle setirler bar:

"Musulmanu-hinduga * bardyr mydam,

Işiginde jagir üçin bagyň".

Zemindarlar şindi türkmenler Hindistana gelmänkäler, bu ýurdy edara eden ýerli begzadalar we gurply adamlar bolupdyrlar. Raýatlar hakynda gürrüň edilende bolsa, olary Hindistanyň salgyt töleýän ilaty bilan daýhanlar we senetçiler, hünärmentler, söwdagärler emele getirýärdiler.

Jagir ulgamy boýunça, Delidäki türkmen soltanlygynda ýaşaýan ilatyň jemgyýetdäki orny kesgitlenýärdi. Jagirdarlar döwleti dolandyrmaga we goramaga gatnaşýardylar. Has düşnükli edilip aýdylanda, olar serkerdeleriň, nökerleriň we emeldarlaryň wezipesini eýeleýärdiler. Soltan çagyran mahaly jagirdarlar özleriniň häkimlik edýän ýerlerinden soltan tarapyndan kesgitlenilen mukdardaky nökerleri bilen paýtagta gelýärdiler. Jagirdarlar adatça, 500-1000 sany nöker getirmäge borçly edilýärdi. Şunça mukdardaky goşuny jagirdaryň ekläp-saklap bilmegi üçin, soltan olara "jagir ýerlerini" berýärdi. Giçkiräk döwürde jagirdarlyk ýerli halk bolan hindi begzadalaryna hem berlipdir. Olar hem edil türkmen begzadalary ýaly, soltan üçin kesgitli mukdardaky nökerleri saklamaga we getirmäge borçly edilýärdi. Kähalatlarda uzakdaky jagirdarlar öz çykdaýjylaryny azaltmak we girdejilerini artdyrmak maksady bilen soltan tarapyndan kesgitlenilen mukdardan az nöker saklaýarlardylar. Emma türkmen soltanlary jagirdarlaryň öz gulluk wezipelerini neneňsi ýerine ýetirýändiklerini barlamak üçin häli-şindi ýerlere barlagçylary iberýärdiler. By meselede aýratyn hem türkmen soltany Alaeddin Halaj[y] (1296-1320 ý.ý.) berk syýasat ýöredipdir. Alaeddin Halaç hindi jagirdarlarynyň hökümeti aldamazlyklary üçin olaryň nökerleriniň atlaryny tagmaladýar eken. Öňler atlar tagmalanmaýarka, barlagçy gelendr, 500 nökeriň ornuna 250 nöker saklaýan jagirdar, öz goňşy jagirdaryndan 250 atlyny çagyryp getirip hem-de olary öz nökerleri bilen goşup soltanyň barlagçylaryna görkezýär eken. Soňra ol öz 250 nökerini, "kömege" gelen 250 nökeriň üstüne goşup, goňşy jagirdary "halas etmäge" ugradypdyr. Şeýdip, öňler ýerli açgöz jagirdarlar soltany aldaýar ekenler. Indi, atlar tagmalanandan soňra, jagirdarlarda beýle mümkinçilik

bolmandyr. Sebäbi her jagirdaryň nökerleriniň atlatyna hökümdaryň buýrugy bilen aýratyn tagma basylypdyr.

Türkmen soltanlary jagirdarlardan köşk we wezipeli adamlary hem jemleýärdiler. Olar döwleti edara etmek we dolandyrmak işlerinde soltana ýakyndan ýardam edýärdiler. Zemindarlar, ýokarda bellänip geçişi ýaly, ýerli hindi begzadalaryndan we gurply adamlardan düzülip, olar özlerine zemindarlyga (eýeçilige) berlen ýerlerden soltanyň haýryna salgyt ýygnaýardylar. Zemindarlar ýygnalan salgydyň soltan tarapyndan kesgitlenen möçberini özlerinde alyp galyp, galanyň döwletiň hazynasyna tabşyrýardylar. Zemindarlaryň jagirdarlardan tapawudy, olar harby we köşk gullugyna alynmandyr, olaryň esasy wezipesi soltana raýatlardan salgyt ýygnap bermekden ybaratdy.

Raýatlar türkmenleriň hökümdarlyk eden Hindistan ýurdunyň iň köp sanly ilatydy. Olar edil Osmanly döwletindäk ýaly, goşun gullugyna alynmandyr, ýörişlere we uruşlara gatnaşdyrylýmandyr. Olaryň baş wezipesi döwletde we jemgyýetde önüm öndürmek we haryt bolçulygyny döretmekden ybaratdy. Raýatlar, onuň daýhandygyna, senetçiligine, hünärmentdigine we söwdagärdigine garamazdan, şerigatda görkezilen we soltan tarapyndan kesgitlenen mukdarda we ölçeglerde döwlete salgyt töleýärdiler. Mysallardan görnüşi ýaly, jagir ulgamynda-da Oguz han Türkmeniň jemgyýeti adalatly dolandyrmak däbiniň yzlary mese-mälüm görnüp dur. Bu ulgam Hindistanda asyrlar boýy dowam edipdir we özüni dolandyryşyň iň kämil hem-de netijeli usulydygyny görkezipdir. Bu ulham Delidäki türkmen soltanlygynyň 300 ýyldan-da gowrak wagt dowam eden taryhynda çalşyp bolmaýan, oňyn usul hökmünde ýaşapdyr.

Hindistanda Delidäki türkmen döwletiniň ornuna gelen Beýik Mogollaryň döwletinde-de bu usul türkmenleriň ajaýyp mirasy hökmünde üýtgeşsizligine kabup edilipdir we bu döwlet ýykylandan soň hem (1859 ý.) tä XIX asyryň ahyrlaryna ~ XX asyryň başlaryna çenli dowam edipdir. Hindistanyň taryhyny öwrenen dürli ýurtlaryň alymlary jagir ulgamynyň Ekber Soltanyň (1556-1606 ý.ý.) dolandyran döwründe has-da kämilleşdirendigini biragyzdan belleýärler. Şu ýerde bir

hakykaty boýun almaly: meşhur türkmen serkerdesi we döwlet işgäri Muhammet Baýram han Türkmen Ekberini terbiýeçisidi. Ekber şindi kämillik ýaşyna ýetmänkä, mogollaryň döwletini Baýram han edara edipdi. Owganly serkerdeleriň Ekberini kakasy Humayunyň elinden häkimiýetini almaklary bilen ýurduň dolandyryş ulgamy bozulypdy. Şonuň üçin hem Sefewi türkmenleriniň kömegi bilen häkimiýetini gaýtaryp alan Humayun, dolandyryş işlerini ýola goýmaga ýetişmedi. Ol aradan çykandan soň, Hindistanda dolandyryş ulgamyny täze patyşanyň ýaşlygy üçin Baýram han ornaşdyrmaly bolupdy. Hut şonuň üçin hem Mogol döwleti Ekberini döwründe rowaç aldy.

Türkmenleriň dolandyryş ulgamyny iňlisler hen belli bir derejede ulanypdyrlar. Hindistany Angliýa öz kolonoýasyna öwrenenden soň, bu usul iňlis dolandyryjylary tarapyndan belli bir derejede kämilleşdirilipdir we kabul edilipdir. Hindistanda XVIII asyryň ahyrlarynda iňlisleriň girizen "zemindary" we "raýatwari" ulgamlary hem türkmen soltanlary tarapyndan baryp-ha XVIII asyryň başlarynda girizilen jagir ulgamynyň esasynda kemala gelipdir.

Mysallardan görnüşi ýaly, Delidäki türkmen soltanlygynda girizilen bu oňaly usul hindi jemgyýetinde durmuş sazlaşygyny emele getiripdir. Sebäbi bu düzgün boýunça jemgyýetde her bir adamynyň, her bir gatlagyň orny kesgitlenilipdir. Dogry, bu düzgün boýunça adamlar ukyp-başarnyklaryna görä, bu durmuş toparyna geçip hem bilipdir. Meselem, başarjaň, zähmetsöýer we gurlpy raýatlar zemindarlara öwrülip bilipdirler ýa-da tanyml hem-de täsirli zemindarlar jagirdarlarlyk derejelerini alyp bilipdirler. Diýmek, tertip-düzgüniň nähili berk bolandygyna, durmuşda we işde her kimiň öz ornunuň kesgitlenendigine garamazdan, adamyň durmuş we hukuk derejeleri üýtgeşsizligine galmandyr. Ýagny, ol emele gelen ýagdaýa görä, kämilleşdirilip we üýtgedilip bilnipdir.

Türkmenleriň Hindistanda girizilen we asyrlar boýy ulanan bu oňyn düzgüni hindi jemgyýeti tarapyndan oňlanypdyr. XX asyrda Hindistanyň taryhy boýunça A.Ý.Aly, K.M.Aşraf, Ý.H.Han, P.N.Çopra, M.Ýasin ýaly ýerli musulman we indus taryhçylary küt-küt kitaplary ýazdylar. Ýöne şol kitaplaryň hiç birinde-de

bu oňyn düzgün hakynda ýaramaz zatlar aýdylmaýar. XX asyr hindi taryh ylmyň gözbaşynda duran we onuň kerwenbaşysy hasaplanylýan Jatunath Sarkar ýaly "indusçyl" taryhçylar hem türkmenleriň döreden we Hindistanda asyrlar boýy ulanan bu dolandyryş ulgamyna uly baha berýärler. Galyberse-de, bu ulgam Hindistanyň merkezleşmegine we onuň häzirki zaman araçäginde örän uly döwletiň emele gelmegine-de oňyn täsir etdi. Sebäbi Delidäki türkmen soltanlygy esaslandyrylmanka, Hindistanda biri-birinden üzňe, hatda özara oňuşmaýan köp sanly ownujak döwletler bardy. Türkmenleriň Hindistanda döwlet esaslandyrmaklarynyň we bu ýurdy edara etmekleriniň netijesinde şol döwletleriň ählisi merkezleşdirilen bitewi bir döwlete birikdirildi.

Hawa, gadymy hem müdimi milletimiziň nesilbaşysy Oguz han Türkmeniň pähim-paýhasy bilen kämil ee nusgalyk dolandyryş ulgamy döredilipdir. Bu ulgamy ösdürmek we asyrlaryň taryhy tejribesinden geçirmek işini Oguz handan soň Ärsak şa, Mete han, Bumyn han, Bilge Kül Kadyr han, Mahmyt Gaznaly, Togrul beg, Çagry beg, Alp Arslan, Soltan Sanjar, Saltyk Gazy, Meňgüýçli Gazy, Gara Ýusup, Uzyn Hasan, Osman Gazy, Aýbeg Soltan, Alaeddin Halaç ýaly beýik hökümdarlar dowam etdiripdirler. Şeýdibem Saparmyrat Türkmenbaşynyň belleýşi ýaly, "Oguz hanyň düzen beýik düzgün-nyzamly döwletleri müň ýyllyklara uzapdyr..."

Oguz hanyň esaslandyran adalatly döwlet dolandyryş ýoly üçünji müňýyllygyň sepgidinde Saparmyrat Türkmenbaşy tarapyndan täze zamananyň talaplary esasynda gaýtadan dikeldildi. Binýady gadymy däpleriň esasynda tutulan jandan eziz Garaşsyz hem baky Bitarap döwletimiz gysga taryhy döwürde Saparmyrat Türkmenbaşynyň taýsyz tagallalarynyň netijesinde dünýäniň nusgalyk döwletleriniň birine öwrüldi. Halkymyzyň Oguz han Türkmen tarapyndan esaslandyrylan döwletlilik ýoly hakyndaky söhbetimizi Saparmyrat Türkmenbaşynyň "Ruhnamasyndan" alnan dürdäne setirler bilen tamamlamak isleýäris:

"Türkmeniň baş eýýamynda köp hem dürli ýol-ýörelgeler ýüze çykdy we durmuşa ukyplylygyny görkezdi. Hut şol ýollar bilen

gidip, türkmen türkmenligini görkezdi. Türkmeniň ýoly belentlikden belentdir".

Jumadurdy ANNAORAZOW,
Magtymguly adyndaky TDU-nyň kafedra müdiri.

edebiyatwesungat_2005

Taryhy makalalar